

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-6-82-30>

УДК 398

Пидюра О.П.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Пидюра І.П.

Богуславський інформаційний центр

«Міжрегіональна академія управління персоналом»

ОБРАЗ «ВОГНЮ»: ВІД ХТОНІЧНОГО СТВОРІННЯ ДО КОНЦЕПТУАЛЬНОГО БОГА

Анотація. У цій статті описано явище взаємодії вогню та людини від початку освоєння стихії. Вказано, яких змін набуло людське буття після контакту із цією стихією. Автор наголошує на фізіологічних змінах, що вплинули на раціон людини; змінах в духовному розвитку, пов'язаних із еволюцією головного мозку; промислові досягнення, що відкрили нові можливості для виготовлення знарядь праці. Проілюстровано існування вогню в різних концептах на стадії розвитку класової соціальної системи, а також простежено та досліджено п'ять основних видів ментальної взаємодії людини з вогнем. Автором сюди були віднесені такі види, як безперсоніфікований вогонь; вогонь, як портал; вогонь, як цілитель; вогонь – багатство богів; вогонь, як дух, хтонічне чудовисько чи божество. У тексті зазначені особливості людської психіки стосовно формування первісних вірувань, а також бачення цієї проблеми з точки зору когнітивної антропології та еволюційної теорії світобачення. Опрацьовано вагомі праці відомих антропологів світу.

Ключові слова: взаємодія, міфологія, хтонічне створіння, божество, концепт, вогонь, аніматизм, анімізм.

Pydiura Oleksandr

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Pydiura Ivan

Bohuslav Information Center «Interregional Academy of Personnel Management»

THE IMAGE OF "FIRE": FROM CHTHONIC CREATURE TO CONCEPTUAL GOD

Summary. This article describes the phenomenon of the interaction fire and man from the beginning mastering the elements. The existence of fire in different concepts at the stage of development of the class social system is illustrated, as well as five basic types of human interaction with fire are traced and investigated. The considerable works of well-known anthropologists of the world have been studied. Fire in traditional cultures has repeatedly attracted the attention of researchers: J. Frazer "The Golden Bough", "Myths of the Origin of Fire", S. Tokarev "Myths of the peoples of the world", Z. Freud "On the extraction of fire", B. Porsnev "About the beginning of the human history". Porsnev divides the relationship between primordial man and fire into three hierarchical stages. To the first stage, the scientist attributes the period of existence without fire. The next stage of coexistence, B. Porsnev identifies a stage where a people could already use and store fire. The scientist calls the third stage the stage of artificial fire production. In the first case, fire is an element of human life, that is, like a flame, a spark. Fire as a portal is the use of fire in a funeral rite. It is interesting to see fire as a healer through the feast of fire. J. Frazer points out two theories of the origin of fire: solar and purification. Y. Bromley points to such variants of plots where the image of fire functions as the wealth or gift of the gods: stealing fire from heaven; cleavage of a piece from the sun; the owner of the fire voluntarily gives it; fire is stored in the body of a woman. Finally, fire is like a chthonic creature and a deity. S. Tokarev says that in complex mythological systems of a class society fire itself is mythologized and identified, and it becomes the object of religious relations. The article points out the existence of an extremely multi-tiered conceptual system with an extensive branch of domains. The evolution of human thinking about fire has also been questioned on the example of modern tribes, which remain in the second stage of interaction with this element. The unconditional existence of a universal concept in the manifestation of the antonymous pair chthonic monster-god, based on the myth concept of fire, is confirmed.

Keywords: interaction, mythology, a chthonic monster, a deity, fire, animatism, animism.

Постановка проблеми. Уявлення людини про вогонь та її взаємодія, неодноразово привертала увагу дослідників. Використання цієї стихії налічує проміжок понад півтора мільйона років. Незаперечним фактом є те, що приборкання вогню, стало найвизначнішою подією в історії людства. Адже, ми отримали змогу наділяти своє житло світлом та теплом, термально обробляти їжу та відганяти звірів. Вогонь змусив рухатися людину від дикості до цивілізації, від природи до культури. Загалом, історія людини, це її намагання вижити в навколишній природі. Не стихають суперечки стосовно першочергової руйнівної сили розвитку людської цивілізації, однак, не викликає сумнівів те, що ця сила тісно пов'язана з прагненням людства комфортно адаптуватися до навколишнього середовища. В даній розвідці нас

цікавило не просто еволюція людини як біологічного виду та взаємодія її із вогнем, а формування образу вогню в людській свідомості та окреслити систему закономірностей у ставленні людини до вогню – від звичайного використання цієї стихії до концептуального бога. На нашу думку, в цьому полягає наукова цінність розвідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Результати й висновки дослідників, висвітлені у наукових працях з проблеми взаємодії людства та вогню за такими основними напрямками:

- освоєння вогню, як чинник зміни раціону в харчуванні первісної людини [1; 2];
- стадії розвитку у використанні та добуванні вогню людиною [3];
- особливості людської психіки стосовно формування первісних вірувань. Бачення цієї

проблеми з точки зору когнітивної антропології та еволюційної теорії світосприйняття [4; 5; 6];

– опис та ґрунтовне тлумачення стосовно походження культу вогню, а також міфології присвяченій цій стихії у народів світу [9; 10; 11; 12].

Таким чином, актуальність окресленої проблеми, її недостатня розробленість у сучасній фольклористиці та визначені суперечності, зумовили вибір теми статті: «Образ вогню від хтонічної істоти до концептуального бога».

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Формування образу та концепту вогню в культурі народів світу заслугоує на ґрунтовне та комплексне дослідження. Наша розвідка покликана актуалізувати зацікавлення цією темою у колі молодих дослідників, щоб покращити та розширити систему закономірностей у ставленні людини до вогню на культурному та історичному зрізі.

Формулювання мети статті. Головною метою розвідки ми обрали вивчення стадіального розвитку уявлень людини про вогонь.

Для досягнення мети були поставлені такі **задачі**:

1. Сформувані в молодих науковців зацікавлення цією темою для подальшого вивчення проблеми взаємодії людини та вогню на різних культурно-історичних етапах.

2. Окреслити систему закономірностей у ставленні людини до вогню – від звичайного використання цієї стихії до концептуального бога.

3. Дослідити зміну в поведінці та побуті людини після освоєння вогню.

4. Описати види взаємодії людини з вогнем.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вогонь, безумовно, зробив колосальний внесок у розвиток людської цивілізації на трьох основних рівнях:

1. Фізіологічні та поведінкові зміни – завдяки вогню цикл активності людської особини не обмежувався денним періодом [1]. На фізіологічні зміни вплинув оновлений раціон первісної людини. За словами Річарда Врангхама, викладача Гарвардського університету, здатність людини готувати їжу з рослин, вірогідно є однією з причин розвитку мозку людини на стадії еволюції [2].

2. Духовний розвиток – еволюція головного мозку спричинила зародження первісних форм релігій, культів, де центральне місце посідав вогонь. Сформувався новий вектор думок – що нас чекає після смерті.

3. Промисловий – вогонь відкрив нові можливості для виготовлення знарядь праці, виникнення ремесл, нових форм обробки землі, будівництва тощо.

Взаємозв'язок первісної людини та вогню Б. Поршнев поділяє на три ієрархічні стадії. До першого етапу, науковець відносить період існування без вогню [3]. Тобто досвід людини практично зводився до спостереження за природним явищем без натяку на контакт чи використання його властивостей з прагматичними цілями. На нашу думку, первісна людина ототожнювала вогонь з дикою неконтрольованою твариною. Шкоду, котра завдавала стихія викликала в предчотів страх та нівелювала емпіричні потенції. Ставлення до вогню, як до живої істоти

підпадає під класифікацію аніматизму, який поширювався на живу та неживу природу.

Що ж ми розуміємо під аніматизмом? Цей термін у науковий обіг ввів англійський антрополог Р. Маретт. За його теорією аніматизм – це віра в загальну, безособову одухотвореність природи без виділення окремих конкретних духів чи божеств. Сам Р. Маретт протиставляв його аніматизму. В цей же час Е. Тейлор, Г. Спенсер розглядали аніматизм, як початкову стадію формування релігії. Зібрана інформація протягом останніх двох століть дозволила ґрунтовно аргументувати існування аніматизму. Було доведено, що на цій історичній стадії розвитку, людина ще не сформувала дуалістичне уявлення світу, а об'єкти та явища природи розглядалися як такі з якими можна спілкуватися. Душа також матеріальна, як і тіло. Їхнє існування нерозривне [4]. Тому, людина за аніматичною теорією спілкується з вогнем, як із живою істотою. В неї немає ще думки про одомашнення такої величної «істоти» (маємо на увазі вогонь), лише процес зосередженого споглядання, а також спроби зрозуміти поведінку вогню. Про одухотворення та обожнення вогню ще не йдеться.

Наступним етапом співіснування Б. Поршнев виділяє стадію, коли людина вже могла використовувати та зберігати вогонь [3]. Якраз з цього моменту первісна людина отримує практичну користь від використання вогню. Її мисливське світобачення досі змальовує вогонь, як дику істоту, напівприручену. Щоб вона не втекла, її потрібно оберігати, підгодовувати, стежити за тим, щоб її не викрали. Первісна людина вже перебуває на порозі аніматизму і крім думки про смерть, паралельно виникають інші. Нам цікаве питання про вогонь: «Куди дівається вогонь, коли він згасає?». Спробуємо дати відповідь на це запитання з точки зору когнітивної антропології.

Відома американська антропологиня та етнологиня М. Мід піддала критиці концепцію первісного мислення Л. Леві-Бруля та теорію стадіального розвитку культури на основі еволюції мислення, яку запропонував Ж. Піаже [5]. Вчена продемонструвала, що мислення дитини від природи раціональне та логічне. А в питанні анімалістичного образу мислення довела, що він виникає не від особливостей мислення, а від особливостей виховання [6].

Повернімося до нашого запитання. Отже, наш уявний представник первісних людей спираючись на практичний досвід та раціональне мислення ставить запитання: «Куди подівся вогонь, коли згаснув?». Через спостереження він робить висновки, що вогонь, це істота, очевидно, з іншого світу, невидимого для очей, або ця істота має нефізичну частину, адже так само виникає з нізвідки. Тут ми вже бачимо формування образу вогню, як духа (аніматичне уявлення).

Третьою стадією Поршнев називає етап штучного видобування вогню. Спираючись на дослідження примітивних народів, науковець вказує на систему методів штучного добування вогню:

1) тертям дерева об дерево у вигляді:

а) тертя в жолобі (вогняний плуг);

б) свердління або ротація (вогневе свердло), з цілою гамою варіантів від простого обер-

тання палички руками до складного лучково-го свердла.

в) пиляння (вогнева пила, наприклад, однією половинкою бамбука поперек інший);

2) висікання ударами з кременю, але не сталю або залізом, а піритом.

3) стисненням повітря в особливому приладі (пневматична або насосне кресало) [3].

Щойно ми дійшли до найважливішої частини нашої розвідки, а саме до того моменту, де в людини на етапі її історичного та еволюційного становлення сформувалися чіткі образи вогню. Далі ми не брали за мету розглядати історичний зріз, тобто часові рамки. Нас цікавлять власне самі образи.

Наразі нами досліджено п'ять видів взаємодії людини з вогнем:

1) безперсоніфікований вогонь;

2) вогонь, як портал;

3) вогонь, як цілитель;

4) вогонь – багатство богів;

5) вогонь, як дух, хтонічне чудовисько чи божество.

У першому випадку цілком зрозуміло, що вогонь виступає у ролі звичайного елемента побуту людини, тобто, як полум'я, іскра тощо. Уособлення його іпостасі переходить на інших персонажів:

1) крадія вогню;

2) власника;

3) дарувальника.

Таким «вогонь» постає у міфах про походження вогню [7]. В українських казках ми знаходимо здобуття людиною вогню через ініціацію (герой мав розказати казку чи небиллицю). Здійснивши сходження до небесного світу (анабасис), герой отримує бажане: «Довго блукав полями. Коли дивиться – стоїть високий дуб. Виліз він на самий верх і розглянувся, чи не горить дець вогник. І зовсім недалеко побачив ясну ватру, коло якої сидів дід з білою бородою», «Дід зареготав. Дурень набрав вогню, пішов до братів» [17].

Вогонь як портал це – не що інше як використання вогню у поховальному обряді, що за дохристиянськими віруваннями – один із найшвидших шляхів потрапляння душі до раю. Підтверджує ці вірування праукраїнців арабський мандрівник Ібн-Фадлан: «Ви, араби, дурні. Ви берете найулюбленішого вами з людей і самого шановного вами і залишаєте його в поросі, і їдять його комахи і черв'яки, а ми [руси] спалюємо за мить, так що він негайно входить в рай» [8].

Вогонь-цілитель цікаво простежити через свято вогню. Досліджуючи ці образи, Дж. Фрезер на сторінках своєї праці «Золота гілка» продемонстрував дві теорії походження вогняних дійств: солярну та очисну. Він зауважує, що кожна із них має багато логічних аргументів. Якщо за першою теорією свято вогню відбувається для відновлення сили сонця після зимового циклу, то друга – заради очищення від фізичного та духовного непотребу [9]. Дж. Фрезер вказує на те, що носії культури під час опитування схилилися до очисної теорії, а не послалились на солярну. Навпаки, впевнено ставили на перше місце очисні функції вогню. Крім цього, науковець вказує на те, що свято вогню було першочергово

створено для захисту людей від нечистої сили, а саме відом, упирів тощо. Навіть зараз в деяких регіонах Європи найбільшими ворогами пастухів залишаються відьми та вовки. Однак, вогні розпалювали не для їх фізичного знищення, а з метою відлякати сили зла. Захисні функції вогню також поширювались на боротьбу із хворобами тварин та людей, захисту городів від граду, а будинків від блискавки [9].

Ю. Бромлей вказує на такі варіанти сюжетів де функціонує образ вогню, як багатство чи дарунок богів: викрадення вогню з неба; відкочування шматочка від сонця; власник вогню добровільно його віддає; вогонь зберігається в тілі жінки. Науковець підкреслює персону викрадача чи медіатора вогню для людей, тобто культурного героя. Бромлей не відкидає теорію про те, що всі ці мотиви пов'язані з реальними подіями. Очевидно, якимось плем'ям мало вогонь, а сусіди в цей час існували без нього [10].

І нарешті вогонь, як хтонічне створіння та божество. Токарев говорить про те, що у складних міфологічних системах класового суспільства міфологізується і отожднюється сам вогонь, стає об'єктом релігійних відносин. А персонажі в міфах – звичайні люди, котрі поклоняються йому. Як приклад він наводить ведійського бога Агни; в зороастризмі – вогонь, як священна стихія отожднюється з богом; в германо-скандинавській – Локи, а в древньослов'янській бог Сварожич. Крім цього є поділ на вогонь домашній (у римлян – Веста, в греків – Гестія) та культовий. У греків також сформований образ ремісничого вогню – Гефест (у римлян Вулкан) [7].

Паралельно з теософським концептом, існує концепт вогню, як хтонічного чудовиська, руйнівної неприборканої сили. Наприклад, в пізньому варіанті культу одного із головних божеств майя, Іцамн увібрив у себе хтонічні елементи (підземний вогонь, вулкани) [11]. В греків символом підземного вогню виступають титани, які інколи піднімаються з надр землі та спричиняють природні катаклізми [12]. Африканський народ нкундо, що проживає в басейні Конго, вірить у змія Індомбе (хтонічне начало), котрий символізує вогонь. Коли він гнівається, то з його рота вириваються потоки полум'я [13]. В українських казках образ вогню передається через Змія Горинича, котрий виступає володарем підземного царства [16, с. 310]. Із образом змія часто зустрічається мотив катабасису, тобто подорож в підземний світ, що підкреслює хтонічне начало цього персонажу.

Висновки. Отже, простеживши взаємозв'язок людини та вогню в матеріальному та духовному локусах, ми доходимо до висновку про існування надзвичайно багатоярусної концептуальної системи із розлогою гілкою доменів. Також було поставлено під сумнів еволюцію мислення людини стосовно вогню на прикладі сучасних племен, котрі залишаються на другому етапі взаємодії з цією стихією. Підтверджено безумовне існування універсального концепту в прояві антонімічної пари хтонічне створіння-бог, основою котрого виступає міфоконцепт вогонь. Із безлічі доменів цієї антонімічної пари найяскравіше представлені: страх, смерть, віра, хвороба, подарунок.

Список літератури:

1. Stone, Linda; Paul F. Lurquin; Luigi Luca Cavalli-Sforza (2007). *Genes, Culture, And Human Evolution: A Synthesis*. Blackwell Publishing, p. 33.
2. William R. Leonard. Food for Thought: Into the Fire. URL: https://www.academia.edu/20561244/Food_for_thought._Dietary_change_was_a_driving_force_in_human_evolution (дата звернення: 19.12.2019).
3. Поршневу Б.Ф. О начале человеческой истории. URL: https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/antropologija/porshnev_b_f_o_nachale_chelovecheskoj_istorii_problemy_paleopsikhologii_2006/5-1-0-1568 (дата звернення: 19.12.2019).
4. П. В. Голобуцький Аніматизм. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=44350 (дата звернення: 19.12.2019).
5. Жан Пиаже: Психология интеллекта. URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/3252> (дата звернення: 19.12.2019).
6. М. Мид Культура и мир детства. URL: <http://base.dnsgb.com.ua/files/book/kultura-i-mir-detstva.pdf> (дата звернення: 20.12.2019).
7. Токарев С.А. Мифы народов мира : Энциклопедия. Москва, 1980. Т. 2. С. 239–240. URL: <http://philologos.narod.ru/myth/fire.htm> (дата звернення: 20.12.2019).
8. Ибн-Фадлан «Записка». URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/fadlan.htm> (дата звернення: 20.12.2019).
9. Джеймс Джордж Фрэзер. Золотая ветвь: Исследование магии и религии: В 2 т. Т. 2. URL: <https://bookcheba.com/religiovedenie-sravnitelnoe-obschee/zolotaya-vetv-issledovanie-magii-religii.html> (дата звернення: 20.12.2019).
10. Ю.В. Бромлей История первобытного общества. URL: https://play.google.com/store/books/details?id=VHb-AgAAQBAJ&rdid=book-VHb-AgAAQBAJ&rdot=1&source=gbs_vpt_read&pcampaignid=books_booksearch_viewport (дата звернення: 21.12.2019).
11. Мифология индейцев майя. URL: <https://www.indiansworld.org/mifmay.html#.Xek0P-BMTIU> (дата звернення: 21.12.2019).
12. Хелен Гербер Мифы Греции и Рима. URL: https://play.google.com/store/books/details?id=7AsZ6kDQYTkC&rdid=book-7AsZ6kDQYTkC&rdot=1&source=gbs_vpt_read&pcampaignid=books_booksearch_viewport (дата звернення: 21.12.2019).
13. Татаровская И.Г. Образ вселенной в африканской мифологии. URL: http://vestnik.mstu.edu.ru/v10_3_n28/articles/17_tatar.pdf (дата звернення: 22.12.2019).
14. Фрейд З. О добывании огня. URL: <https://freudproject.ru/?p=636> (дата звернення: 22.12.2019).
15. Myths of the origin of fire by Frazer, James George. URL: <https://archive.org/details/MythsOfTheOriginOfFire/page/n13> (дата звернення: 22.12.2019).
16. Войтович Валерій Миколайович Мифи та легенди давньої України. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005. 392 с.
17. Як дурень випросив вогню. URL: <https://derevo-kazok.org/jak-duren-viprosiv-vognju-kazka.html> (дата звернення: 22.12.2019).

References:

1. Stone, Linda; Paul F. Lurquin; Luigi Luca Cavalli-Sforza (2007). *Genes, Culture, And Human Evolution: A Synthesis*. Blackwell Publishing, p. 33.
2. William R. Leonard. Food for Thought: Into the Fire. URL: https://www.academia.edu/20561244/Food_for_thought._Dietary_change_was_a_driving_force_in_human_evolution (accessed 19 December 2019).
3. Porshnev, B.F. O nachale chelovecheskoj istorii [About the beginning of the human history]. URL: https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/antropologija/porshnev_b_f_o_nachale_chelovecheskoj_istorii_problemy_paleopsikhologii_2006/5-1-0-1568 (accessed 19 December 2019).
4. Holobutskiy, P.V. Animatyzm [Animatism]. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=44350 (accessed 19 December 2019).
5. Zhan Piazhe. Psikhologiya intellekta [Jean Piaget: Psychology of Intelligence]. URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/3252> (accessed 19 December 2019).
6. Mid M. Kultura i mir detstv [Culture and the world of childhood]. URL: <http://base.dnsgb.com.ua/files/book/kultura-i-mir-detstva.pdf> (accessed 20 December 2019).
7. Tokarev, S.A. (1980). Mify narodov mira: Encyklopediya [Myths of the peoples of the world: Encyclopedia]. Moskva. URL: <http://philologos.narod.ru/myth/fire.htm> (accessed 20 December 2019).
8. Ibn-Fadlan «Zapiska» [Ibn Fadlan "Note"]. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/fadlan.htm> (accessed 20 December 2019).
9. Dzhajms Dzhordzh Frezer. Zolotaya vetv: Issledovanie magii i religii [The Golden Bough: A Study of magic and religion]. URL: <https://bookcheba.com/religiovedenie-sravnitelnoe-obschee/zolotaya-vetv-issledovanie-magii-religii.html> (accessed 20 December 2019).
10. Bromlej, Yu.V. Istoriya pervobytnogo obshchestva [History of Primitive Society]. URL: https://play.google.com/store/books/details?id=VHb-AgAAQBAJ&rdid=book-VHb-AgAAQBAJ&rdot=1&source=gbs_vpt_read&pcampaignid=books_booksearch_viewport (accessed 21 December 2019).
11. Mifologiya indejczev majya [Mayan Mythology]. URL: <https://www.indiansworld.org/mifmay.html#.Xek0P-BMTIU> (accessed 21 December 2019).
12. Khelen Gerber. Mify Greczii i Rima [Helen Gerber Myths of Greece and Rome]. URL: https://play.google.com/store/books/details?id=7AsZ6kDQYTkC&rdid=book-7AsZ6kDQYTkC&rdot=1&source=gbs_vpt_read&pcampaignid=books_booksearch_viewport (accessed 21 December 2019).
13. Tatarovskaya I.G. Obraz vselennoj v afrikanskoj mifologii [Image of the universe in African mythology]. URL: http://vestnik.mstu.edu.ru/v10_3_n28/articles/17_tatar.pdf (accessed 22 December 2019).
14. Frejd, Z.O. dobyvanii ognya [About making fire]. URL: <https://freudproject.ru/?p=636> (accessed 22 December 2019).
15. Myths of the origin of fire by Frazer. URL: <https://archive.org/details/MythsOfTheOriginOfFire/page/n13> (accessed 22 December 2019).
16. Vojtovich, V.M. (2005). Mifi ta legendi davnoyi Ukrayini [Myths and legends of ancient Ukraine]. Ternopil: Navchalna knyha – Bogdan, 392 p.
17. Yak duren vyprosiv vohniu [As the fool begged fire]. URL: <https://derevo-kazok.org/jak-duren-viprosiv-vognju-kazka.html> (accessed 22 December 2019).